

**CE ÎNSEAMNĂ
SĂ FII OM**

Charles Foster, scriitor, medic veterinar, avocat și filozof, predă drept medical și etică la Universitatea din Oxford. Este cercetător asociat la Centrul Oxford Uehiro pentru etică practică și la Centrul Ethox și Centrul HeLEX, toate la Universitatea Oxford. Este de asemenea membru al Societății Regale de Geografie, al Societății Linneene și al Societății Internaționale pentru Știință și Religie. Cărți publicate: *Elements of Medical Law* (2005); *The Jesus Inquest* (2006); *Medical Mistakes* (2007); *The Christmas Mystery* (2007); *Tracking the Ark of the Covenant* (2007); *Veterinary Negligence: in Professional Negligence and Liability* (2008); *Choosing Life, Choosing Death: The tyranny of autonomy in medical ethics and law* (2009); *Medical Law Precedents* (2010); *The Selfless Gene: Living with God and Darwin* (2009); *The Sacred Journey* (2010); *Wired for God? The Biology of religious experience* (2010); *Human dignity in bioethics and law* (2011); *In the hot unconscious: An Indian Journey* (2012); *Medical Law: A Very Short Introduction* (2013); *Being a Beast* (2016); *The Screaming Sky* (2020); *A little brown sea* (2022); *Cry of the Wild* (2023).

CHARLES FOSTER

CE ÎNSEAMNĂ
SĂ FII OM

ISTORIA CONȘTIINȚEI
DIN PALEOLITIC PÂNĂ AZI

Traducere din engleză
de George Arion Jr.

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Alexandru Anghel
Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Iuliana Glăvan
DTP: Florina Vasiliu, Veronica Dinu

Tipărit la Monitorul Oficial R.A.

Charles Foster
Being a Human. Adventures in 40,000 Years of Consciousness
Copyright © Charles Foster, 2021
Illustrations © Geoff Taylor, 2021
All rights reserved

© HUMANITAS, 2024, pentru prezenta versiune în limba română

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Foster, Charles
Ce înseamnă să fii om: istoria conștiinței din Paleolitic până azi /
Charles Foster; trad. din engleză de George Arion Jr. –
București: Humanitas, 2024
Conține bibliografie
ISBN 978-973-50-8624-4
I. Arion, George, jr. (trad.)
94

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723 684 194

Pentru iubiții mei părinți, în speranța că putem găsi
un limbaj comun în care să vorbim despre marea
aventură de a fi om.

*Caut chipul ce l-am avut
Înainte de facerea lumii.*
—W. B. Yeats¹

Cuprins

<i>Nota autorului</i>	11
PALEOLITICUL SUPERIOR	23
Iarna	25
Primăvara	92
Vara	152
Toamna	175
NEOLITICUL	189
Iarna	191
Primăvara	221
Vara	247
Toamna	269
ILUMINISMUL	283
<i>Epilog</i>	317
<i>Mulțumiri</i>	319
<i>Referințe</i>	323
<i>Lecturi recomandate</i>	349

NOTA AUTORULUI

Puțini dintre noi știm câtuși de puțin ce fel de creaturi suntem.

Dacă nu știm ce suntem, de unde să știm ce să facem? De unde să știm ce ne va face cu adevărat fericiți, ce ne va face să prosperăm? Cartea de față reprezintă încercarea mea de a descoperi ce sunt oamenii. Pentru mine este o chestiune presantă fiindcă, indiferent ce-mi spun copiii mei, sunt om.

M-am gândit că dacă aflu de unde vin o să mă lămuresc întrucâtva ce sunt.

Nu pot cuprinde toată istoria omenirii. Nu pot nici măcar să-mi cuprind propria istorie. Așa că am încercat să cuprind trei epoci cruciale cufundându-mă în senzațiile, locurile și ideile care le-au caracterizat. Este un îndelungat experiment mental și non-mental desfășurat în păduri, în ape, mlaștini, școli, abatoare, colibe de pământ, spitale, râuri, cimitire, peșteri, ferme, bucătării, cadavre de ciori, muzee, plaje, laboratoare, săli medievale de mese, cantine, bazine, partide de vânătoare, temple, orașe părăsite din Orientul Mijlociu și caravane ale unor șamani.

Prima epocă este Paleoliticul superior timpuriu (acum circa 35.000–40.000 de ani), când a apărut „modernitatea comportamentală”. E o denumire derutantă. Așa cum vom vedea, oamenii din ziua de azi se comportă (chiar dacă nu gândesc sau simt) radical diferit de vânătorii-culegători din Paleoliticul superior. Ce

anume se înțelege prin „modernitate comportamentală“ și locul unde a evoluat ea încă fac obiectul unor dezbateri aprinse, însă pentru ce îmi propun eu¹ discuțiile în acest sens nu contează.

Vânătorii-culegători au fost – iar puținii care încă supraviețuiesc deseori sunt – pribegi, legați intim, reverențios și deseori extatic de anumite regiuni și de multe specii. Duceau vieți îndelungate și relativ lipsite de boli și nu avem multe dovezi că ar fi existat acte de violență ale omului împotriva omului. Pentru majoritatea, viața sedentară nu reprezenta o opțiune și, chiar dacă ar fi reprezentat, ar fi fost neatrăgătoare. De ce să rozi posmagi toată viața când te poți îndestula dintr-un bufet vast, suculent și mereu schimbător?

Era ceva neobișnuit să deții altceva decât un cuțit de cremene sau un săculeț din scrot de ren. Dacă ai fi știut la fel de multe ca oamenii de atunci despre efemeritatea lucrurilor, ar fi fost caraghios să-ți afirmi vreun fel de stăpânire: lumea nu e genul de loc care poate fi posedat, iar ei (spre deosebire de noi) credeau că oamenii nu ar trebui să se comporte în dezacord cu lumea.

Era o epocă a răgazului. Nu poți vâna sau culege toată ziua și toată noaptea. Așadar, cred eu, era o epocă a reflecției, a poveștilor, a încercării de a înțelege lucrurile. Cea mai timpurie formă de artă omenească – de pe pereții peșterilor din sudul Europei – se numără printre cele mai bune care au existat vreodată. Este, în același timp, cea mai aluzivă și ambiguă.

Celor care ar putea sugera că este vorba despre „bunul sălbatic“ de sorginte romantică le spun deocamdată că nu mi se pare că acuzația că aș fi „romantic“ ar trebui să suscite nevoia de apărare. Acest apelativ nu e o insultă. Din contră. Romanticii doar iau în calcul mai multe date decât adversarii lor în interpretarea lumii.

A doua epocă este Neoliticul, despre care s-a stabilit prin convenție că trebuie să fi început acum 10.000–12.000 de ani și a durat până în zorii Epocii Bronzului – acum aproape 5.300 de ani. Cronologia este încă subiect de dispute, iar tranziția dintre etape variază semnificativ între regiuni, și bineînțeles că nu există vreo delimitare clară între diferitele ere.²

Unii vânători-culegători au început să rămână așezați o perioadă din an, în restul timpului continuând să pribegească. Fără îndoială că au început să gestioneze pământul – poate plantând pomi ale căror roade le plăcea să le consume – cu mult înainte să apară agricultura sistematică. Dar, cu toate acestea, diviziunea a devenit în cele din urmă foarte concretă. Pribegii au încetat să pribegească. Lumea lor geografică a devenit mai mică. Nu mai era nevoie să cunoască și să interacționeze cu un număr uriaș de specii. Se puteau descurca – și în cele din urmă *au fost nevoiți* să se descurce – cunoscând doar vaca (un bour supus și ciuntit³) de pe câmpul din spatele colibe și o singură specie de iarbă specializată, cu semințe mari. Nu a durat mult – câteva mii de ani – până ca totul, inclusiv oamenii, să devină supus și ciuntit. Relația cu lumea naturală s-a schimbat dintr-una de admirație și dependență față de tot ce există în una de controlare a câtorva metri pătrați și a câtorva specii.

Cu toate că atitudinea Neoliticului a fost controlul împins până la hybris, realitatea a fost foarte diferită. Oamenii au început să *fie controlați*. Trebuiau să rămână în așezările lor – trebuiau să strângă recolta. Viața sedentară a adus cu sine politica, ierarhia și legea făcută de om. Viețile s-au scurtat. Molima s-a răspândit galopant. Oasele s-au deformat din pricina tasărilor și ridicărilor obositoare. Înrobitorii porcilor și secerătorii grâului au fost ei înșiși înrobiți și secerăți. Ciclul anotimpurilor, care mai înainte le dăduse avânt, acum îi ținea în loc, și au fost tiranizați, nu îmbogățiți, de legea cererii și ofertei. Tihna a dispărut. Hybrisul te doboară până la urmă – întrebați-l pe orice elen. Marile povești din Paleoliticul superior au fost codificate și constrânse în limitele poveștilor preoților de la Stonehenge. Codificarea și constrângerea strangulează mintea. Gândurile, asemenea oilor, au fost vârate în țarc. Vedem urmele strangulării în artă. Arta neolitică e mai puțin desăvârșită, nuanțată și evocatoare decât arta din Paleoliticul superior care a precedat-o. În Neolitic am început să devenim plictisitori și triști.

Ultima epocă, în care, în ciuda unei rezistențe înverșunate, încă ne aflăm, este ironic numitul Iluminism. Iluminismul a

continuat și sistematizat revoluția începută în Neolitic. Formalitățile pentru divorțul dintre oameni și lumea naturală, depuse în Neolitic, au fost finalizate. Hotărârea cu caracter provizoriu a fost corpusul scrierilor lui Descartes; hotărârea cu caracter definitiv a fost semnată de Kant. Rezultatul a fost „desuflizarea” sistematică a universului. Până atunci (și, da, chiar și în mono-teismele avraamice) totul purtase în pânțele un fel de suflet. Aristotel insistase asupra acestui lucru, creștinismul răsăritean nu se îndoise nici o clipă, Sf. Toma de Aquino îl făcuse canonic pentru catolici, cabaliștii îl catalogaseră, iar sufiții îl dansaseră.

Iluminismul a abolit sufletele din lumea non-umană. Universul era acum o mașinărie, guvernată nu de vreo esență întrupată, ci de legile naturii. Legile sunt mai puțin interesante decât esențele.

Întrucât Iluminismul a fost, inițial, o revoluție în mințile creștine, oamenii au avut voie să-și mai păstreze sufletul o vreme. Dar nu pentru mult timp: în curând, am devenit mașinărie într-o mașinărie. Sloganul „furia împotriva mașinii” arată o înțelegere foarte precisă a ceea ce s-a întâmplat începând cu secolul al XVII-lea.⁴

Darwin ar fi putut atenua o parte din dezastru. El ne-a reamintit că facem parte din lumea naturală – descoperirea centrală din Paleoliticul superior. Acest lucru, gestionat corespunzător, ar fi putut da naștere unei smerenii potrivite. Dar, în mare măsură, această parte din mesajul lui Darwin a fost transmutată într-o cinică și periculoasă perspectivă a limitării. A fost (în mod eronat) auzit spunând că oamenii nu sunt decât „roțițe din mașinărie”: că nu există nimic altceva decât materie, așa că nimic nu contează. Asta a dus la slăbirea stimei de sine și la distrugerea deliberată a mediului. Să ucizi ceva ce are suflet ar putea fi greșit; nu există nimic vădit imoral în a face țândări o mașinărie.

Acum era logic (și se potrivea bine cu modul în care Darwin a identificat competiția drept catalizator al motorului lumii) să vedem oamenii drept *Homo economicus*. Fuseseră multă vreme, sub diverse iterații, *Homo deus*. Una dintre cele mai limpezi trăsături ale oamenilor moderni comportamental⁵ (și cu siguranță cea mai de impact și *definitorie*) pe care o găsim în izvoarele arheo-

logice este religia. Dacă în timpul excavațiilor există dovezi limpezi ale unei practici religioase, atunci avem de-a face cu oameni moderni comportamental.

Acum Dumnezeu dispăruse. Exista doar materie, iar noi eram doar materie. Natura era, asemenea nouă, de o competiție feroce, dar putea fi, asemenea unui leu de circ, foarte valoroasă dacă era tratată cu fermitate. Singura măsură de valoare din lume era cea economică. Nu mai existau comunități naturale complexe, străvechi și sfâșietor de frumoase: existau, în schimb, *resurse naturale*. Ideea aceasta e atât de împământenită acum, chiar și în discursul ecologiștilor, încât nu ne mai zgârie urechile. De ce ar trebui păstrată o pășune străveche? Răspunsul pe care îl auzim este acela că are o valoare în dolari.

Cea mai bună speranță a noastră, din moment ce reducționismul Iluminismului a ajuns într-un stadiu așa avansat de metastază în organele vitale ale culturii noastre, este, probabil, Iluminismul însuși. Scepticismul și empirismul riguros au fost centrale în manifestul inițial al Iluminismului. În citadelele Iluminismului modern – ca de pildă cabinetele actuariale și majoritatea laboratoarelor de cercetare biologică – nu vedem nici una, nici alta. Dar scepticismul și empirismul pot și trebuie să ne ajute să recuperăm vraja pierdută. Dacă suntem îndeajuns de sceptici și empirici față de *orice* (indiferent dacă e vorba de o stea sau de un bebeluș sau de un pahar de plastic), vom vedea că totul e năucitor, misterios, captivant de ciudat și că ne sfidează toate categoriile – cerând un răspuns poetic și matematic, și emoțional, și fizic. Folosite în mod corespunzător, scepticismul și empirismul expun minunea amețitoare a lumii – minune care ne solicită toate resursele, în toate modalitățile noastre intelectuale, senzoriale și, da, spirituale, pentru a fi explorată.

Prin urmare, acesta nu este un tratat anti-Iluminism. Nici pe departe. Este o pledoarie ca Iluminismul să îndeplinească riguros și onest misiunea pe care și-a stabilit-o în secolul al XVIII-lea. Este o tentativă de a smulge Iluminismul din ghearele autoprocamațiilor săi Înalți Preoți – fundamentaliștii științifici – și de a-l pune

să privească netemător și fără părtinire la lumea naturală și cea umană. Dacă o va face, li se va alătura lui Niels Bohr (care a demonstrat că incertitudinea nu e un eșec al științei, ci parte din însăși țesătura universului), Werner Heisenberg (care știa că obiectivitatea științifică e imposibilă întrucât orice observație e influențată de relația dintre observator și ceea ce e observat) și pictorilor șamani din Paleoliticul superior (care știau, la fel ca Darwin, că limita dintre oameni și non-oameni e fluidă) într-un vibrant misticism științific. Dacă știința se apleacă așa cum se cuvine asupra subiectului său, existența reală, și nu asupra afirmării nevrotice a propriilor ipoteze, ea va deveni o chemare mistică, deoarece existența este grandioasă, iar realitatea, misterioasă.

Din punct de vedere material, suntem mai bogați ca oricând. Am abolit multe rele materiale. Și totuși, din punct de vedere ontologic, suntem bolnavi. Simțim că suntem creaturi însemnate, dar nu avem nici o metodă de a descrie această însemnătate. Cei mai mulți dintre noi se leapădă de fundamentalismele crase – deopotrivă religioase și seculare – care ne oferă răspunsuri ieftine și ușoare la întrebarea „De ce sunt în viață?”. Nici un vânător din Paleoliticul superior care se uita la cer nu i-ar fi înjosit pe zei crezând că pot fi constrânși în formulele concise ale protestantismului conservator.

Suntem caraghios de neadaptați la viața noastră actuală. Mâncăm la un singur mic dejun zahărul pe care poate că un om din Paleoliticul superior îl mânca într-un an și ne întrebăm de ce suntem diabetici, de ce ni se înfundă arterele coronare și de ce suntem tensionați din pricina energiei neconsumate. Mergem într-un an cât mergea un vânător din Paleoliticul superior într-o zi și ne întrebăm de ce avem corpul ca de plastilină. Dedicăm televizorului creiere concepute pentru o stare permanentă de alertă față de lupi și ne întrebăm de ce avem un sentiment sâcăitor de nemulțumire. Suntem de acord să fim conduși de sociopați egoiști care n-ar supraviețui nici o zi în pădure și ne întrebăm de ce societățile noastre sunt mohorâte și stima noastră de sine e la pământ. Noi, care funcționăm cel mai bine în familii și comunități de până la

150 de indivizi, alegem să trăim în conglomerări vaste și ne întrebăm de ce ne simțim alienați. Avem intestine construite pentru fructe de pădure organice, carne de elan organică și ciuperci organice și ne întrebăm de ce intestinele ni se răzvrătesc împotriva organofosfaților și ierbicidelor. Suntem homeotermi și ne întrebăm de ce tot metabolismul ne-o ia razna când delegăm termoreglarea noastră clădirilor. Suntem creaturi sălbatice, concepute pentru contactul extatic constant cu pământul, cerul, copacii și zeii, și ne întrebăm de ce ni se pare suboptimă viața construită pe premisa că suntem doar mașinării și cea trăită în sere cu încălzire centrală și lumină electrică. Avem un creier modelat și extins, într-un mod foarte costisitor, pentru relaționalitate și ne întrebăm de ce suntem nefericiți într-o structură economică ridicată pornind de la ipoteza că suntem insule împrejmuite de ziduri care nu se întrepătrund treptat și nici n-ar trebui să o facă. Suntem oameni care au nevoie de povești ca de aer și a căror unică poveste disponibilă e dialectica ternă și înjositoare a pieței libere.

Aceste din urmă observații despre starea lumii sunt banale. Mai puțin banală este legătura lor cu ultimii aproximativ 40.000 de ani de istorie a omenirii.

Aceasta e o carte de călătorii. Călătoria se desfășoară în trecut, într-o tentativă de a descoperi ce sunt oamenii: ce este *sinele*; cum se leagă trecutul de ceea ce suntem acum. Este încercarea unui om *de a simți* acea legătură: povestea modului în care am încercat să mă transform în vânător-culegător, în fermier și în reduționist iluminist – totul în încercarea disperată de a afla ce sunt, cum ar trebui să trăiesc și ce formă capătă conștiința când se petrece într-un corp omenesc.

Mi se pare că a meritat. A fost, cu siguranță, distractiv.

Cărțile academice despre trecut încep cu fapte: eu încep cu sentimentele mele – sentimente care se nasc când mă cufund cât pot de bine într-o eră, sau într-o pădure, sau într-o idee, sau într-un râu.

La urma urmei, oamenii *simțeau* lucruri în preistorie și în Iluminism, iar noi vom cunoaște mai bine epocile respective dacă avem o idee mai clară despre acele sentimente.

Nimic nu este vreodată *doar* de interes istoric, iar studiul anilor noștri formatori cu siguranță nu este. Aceste epoci nu au trecut – încă domnesc asupra noastră. Eu tind să mă înțeleg cel mai bine cu prietenii mei aparținând explicit Paleoliticului superior – cei care nu știu unde se termină ei și unde începe grădina –, dar cei mai mulți dintre noi, cel puțin la primele ore ale dimineții, au reflexe demne de Paleoliticul superior. Docilitatea și pofta noastră de compartimentare, stăpânire și control țin de Neolitic, afectându-ne pe noi și influențând tot ceea ce atingem. Însă părțile neolitice nu sunt rele toate. Din Neolitic provine dorința noastră de a răsfăța și hrăni pământul. Doar oamenii neolitici cumpără câini sau scăldători pentru păsări.

Cartea de față nu este un manual. Nu veți găsi în ea rețete pentru tocăniță de ren, modele pentru colanți cu imitație de piele de gâscă sau instrucțiuni despre cum să transportați focul în sfere făcute din ciuperci, cum să prindeți un cap de toporișcă din cremene pe un mâner sau cum să ridicați un menhir. Nu este nici cronica încercării sistematice de a reconstitui viața în alte epoci. Există suficiente cărți și site-uri care fac asta.

Nu sunt arheolog sau antropolog, dar am încercat să prezint informațiile corect (sau cel puțin nu pe cele greșite) și să nu denaturez consensul academic acolo unde el există. Unele figuri de seamă din domeniul arheologiei și antropologiei preistorice au avut răbdare să stea cu mine și să-mi răspundă la întrebări și au încercat să mă pună pe drumul cel bun. Aceste persoane sunt menționate și le ofer recunoștința mea în secțiunea de mulțumiri. Dacă nu au reușit să mă pună pe drumul cel bun, acolo unde era posibil, acest lucru este în totalitate vina mea. Trebuie să înțelegeți însă că de foarte multe ori nu există răspunsuri „corecte“ la întrebările legate de preistoria omenirii. Există spațiu enorm pentru opinii și, de foarte multe ori, am constatat, opiniile sunt dictate de temperamentul și trecutul protagonistului la fel de mult ca de ceea ce s-a descoperit prin săpături. Desigur, la fel se petrece în majoritatea regiunilor mediului academic, dar poate lucrul acesta e cel mai vizibil în arheologia preistorică.